

گونه‌شناسی دینداری جوانان شهر اصفهان

آرش حسن پور، دانشجوی کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس*

علیرضا شجاعی زند، استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس

چکیده

مسئله این پژوهش، تنوع و تکثری است که در مقوله دینداری در زمانه کنونی حادث شده است. این مطالعه با پذیرفتن این پیش‌فرض که دینداری به مثابه امری متنوع، متکثر و متلون، خارج از دوگانه دیندار یا بی‌دین بودن افراد است، به گونه‌شناسی دینداری جوانان شهر اصفهان پرداخته است. بدین منظور، با استفاده از روش ترکیبی (کیفی و کمی) داده‌های پژوهش جمع‌آوری گردید. نتایج یافته‌های کیفی پژوهش، به شناسایی انواع هشت‌گانه دینداری منجر گردید. نتایج این مطالعه بیانگر آن است که با تأکید بر معیار «توجه تام بر ابعاد دینداری» می‌توان به انواع «عبادی»، «مناسکی»، «فقهی» و «توسلی» و با تأکید بر معیار «خودتشخیصی» فرد نیز می‌توان به انواع «خودمرجع»، «ترکیبی»، «قلب‌پاک» و «اخلاق‌گرا» اشاره نمود. همچنین، یافته‌های کمی پژوهش نشان داد که انواع «مناسکی»، «عبادی»، «فقهی»، «اخلاق‌گرا»، «قلب‌پاک»، «توسلی»، «خودمرجع» و «ترکیبی»، به ترتیب، برجسته‌ترین انواع دینداری را در بین جوانان شهر اصفهان تشکیل می‌دهند. علاوه بر این، استفاده از تکنیک تحلیل خوشه‌ای و رسیدن به دو نوع دینداری کلی (دینداری تام و دینداری خودتشخیصی) و انواع ذیل آن، الگوی گونه‌شناسی کیفی پژوهش را تأیید کرد.

واژه‌های کلیدی: گونه‌شناسی، دینداری، جوانان، دینداری تام، دینداری خودتشخیصی

طرح مسأله

به باور گیدنز، هیچ جامعه شناخته شده‌ای را نمی‌توان یافت که در آن شکلی از دین وجود نداشته باشد؛ اگرچه اعتقادات مذهبی از یک فرهنگ به فرهنگ دیگر متفاوت است (گیدنز، ۱۳۸۸:۵۱۴). دین و تجلیات آن مانند دینداری، در عرصه اجتماعی، زنده و پویاست و علی‌رغم تغییرات عصری به مسیر خود ادامه می‌دهد؛ اما نکته حایز اهمیت آن است که امکان اینکه جامعه در کلیت خود، حداقل در کوتاه مدت یا میان مدت، از سمت دینداری و دین‌ورزی به سمت بی‌دینی و دین‌ستیزی برود، وجود ندارد؛ چرا که پدیده‌های اجتماعی با این عمق به لحاظ تکوین و توسعه زمانبر و به اصطلاح جامعه‌شناسی تاریخی، جزو تغییرات درازمدت محسوب می‌شوند (میرسنده‌سی، ۱۳۸۳:۱۳۸). همچنین، در دنیای معاصر بحث گرویدن پیروان یک دین به دین دیگر در حدی شایع نیست که بتوان از آن به عنوان پدیده‌های اجتماعی یاد کرد و در قالب مطالعه جامعه‌شناختی به آن پرداخت؛ بلکه عمده‌ترین تغییرات در درون یک دین و یک سنت دینی با اقبال به یک جنبه، تفسیر و جهت‌گیری خاص یا رویگردانی از جنبه‌های دیگر و با برداشت‌های خاص صورت می‌گیرد و این مسأله باعث پیدایش و تکوین صورت‌های مختلف دینداری در جامعه می‌شود.

مسأله این پژوهش نیز با توجه به اهمیت نهاد دین در ایران؛ تلون^۱ و تنوعی^۲ که در نفس پدیده دینداری به عنوان امری انسانی - اجتماعی وجود دارد (شجاعی‌زند، ۱۳۸۸:۵) و تغییراتی که در کیفیات دینداری در سال‌های اخیر پدید آمده، گونه‌شناسی دینداری^۳ است. مقوله انواع دینداری، فضای دو وجهی (بی‌دین یا دیندار بودن افراد) را در این عرصه به چالش می‌کشد. در حقیقت، این مطالعه با پذیرفتن این پیش‌فرض که دینداری، امری متنوع، متکثر و فارغ از دو قطبی

دیندار یا بی‌دین بودن افراد است (هلمای و آرگیل، ۱۹۷۷:۳۴) و در واقع ما با «دینداری‌ها» و نه «دینداری» مواجهیم (شجاعی‌زند، ۱۳۹۱:۱)، صرف نظر از چرایی این موضوع (پدید آمدن گونه‌های مختلف دینداری)، درصدد بررسی رایج‌ترین گونه‌های دینداری و توزیع فراوانی آن در بین جوانان شهر اصفهان است.

این پژوهش در بین جوانان شهر اصفهان انجام خواهد پذیرفت؛ اما برای این که توزیع گونه‌های دینداری را در جامعه مورد نظر به دست آوریم، به فهرستی از گونه‌های دینداری و مشخصات آنها نیاز داریم. این فهرست را از دو طریق می‌توان به دست آورد: ۱- از طریق واریسی تحقیقات و مطالعات پیشین و ۲- از طریق یک مطالعه اکتشافی کیفی. بدیهی است که نتایج حاصل از این دو طریق، می‌توانند یکدیگر را به نحوی اصلاح و تکمیل نمایند. بر همین اساس، گام‌ها و مراحل پژوهش در این پژوهش نیز بدین صورت خواهد بود:

- مرور و واریسی انتقادی تحقیقات گذشته در پرتو مبانی و منطق گونه‌شناسی و برخی اصول روش‌شناختی؛
- اجرای یک مطالعه اکتشافی کیفی با استفاده از تکنیک مصاحبه نیمه‌ساخت یافته و با اتکا بر دستاوردهای حاصل از استقرار تحقیقات پیشین. در این مرحله سعی خواهد شد با مرور مطالعات پیشین، راهنمای مصاحبه برای انجام مصاحبه‌های نیمه‌ساخت یافته فراهم شود و لنز نظری مناسب برای حضور در میدان مورد نظر آماده شود و آن گاه پا به میدان مطالعه گذاشته شود؛
- رهنمون شدن به الگویی از دینداری با استفاده از نتایج حاصل از مصاحبه‌ها؛
- تعریف و عملیاتی‌سازی گونه‌های شناسایی شده در مطالعه کیفی، تدوین پرسشنامه و اجرای پیمایش بر روی نمونه مورد نظر با کمک مبانی قیاسی و منطقی. در اینجا کوشش خواهد شد تا گونه‌های دینداری را با ارجاع به چارچوب مفهومی مرور شده، عملیاتی و برای سنجش آماده ساخته و به عبارتی گونه‌های کیفی را کمی‌سازی کنیم و در جامعه آماری خود بسنجیم.

۱- تلون دینداری به این معناست که حتی نوع دینداری در یک فرد نیز امری ثابت و لایتغیر در تمام طول عمرش نیست؛ بلکه متأثر از احوال درونی و شرایط بیرونی است.

۲- تنوع دینداری به این معناست که نوع دینداری افراد متفاوت و متمایز از یکدیگر است. در فردی دینداری مناسک‌گرا قوی‌تر است و در فردی دیگر دینداری فقهی.

۳ Typology of Religiosity

بار در این پژوهش انجام شده است. مرور پژوهش‌های پیشین در این مطالعه به ما کمک می‌کند تا فهرستی از گونه‌های شناسایی شده و موجود را جمع‌آوری و مرتب و از آنها در جریان مصاحبه به عنوان چارچوب مفهومی استفاده نماییم.

۱- پژوهش‌هایی مانند اسدی (۱۳۹۰)، خسروخاور (۲۰۰۷)، فراستخواه (۱۳۸۶)، غلامی‌زاده بهبهانی (۱۳۸۵)، آروین (۱۳۸۴)، محمدی اردکانی (۱۳۸۲)، نیک‌پی و خسروخاور (۱۳۸۲) جملگی با «شیوه گونه‌شناسی» استقرایی و با «روش گونه‌شناسی» کیفی و با ابزار مصاحبه، «الگوی گونه‌شناسی» خود را سامان داده و معرفی نموده‌اند. این مطالعات، همچنین فاقد «معیارگونه‌شناسی» بوده‌اند؛ به این معنا که پس از شناسایی انواع دینداری، حسب منطق مطالعه خود، معیار تفکیک و تمایز گونه‌ها را از یکدیگر عرضه نکرده‌اند. ویژگی این دسته پژوهش‌ها آن است که، صرفاً گونه‌شناسی کرده و به سراغ سنجش کمی آن در جامعه نرفته‌اند و بر همین قاعده، چندان نتایج آن قابل تعمیم نیستند.

بنابراین، با توجه به موارد مطرح شده و با هدف گونه‌شناسی دینداری، می‌توان سؤال‌های این مطالعه را بدین شرح مطرح نمود:

سؤال‌های پژوهش

۱. انواع دینداری در بین جوانان شهر اصفهان، کدام است؟
۲. چه نقدی می‌توان به مطالعات گونه‌شناسی دینداری داخلی داشت؟
۳. مبنای منطقی مناسب برای گونه‌شناسی دینداری، کدام است؟

پیشینه پژوهش؛ پژوهش‌های داخلی

در ادامه مطالعات و پژوهش‌های مربوطه ذیل رهیافت جامعه‌شناسانه، در قالب سه دسته مجزا، تفکیک و ارائه می‌شود. شایسته یادآوری است که دسته‌بندی مطالعات پیشین و همچنین اشاره به اجزای مطالعات گونه‌شناسانه برای اولین

جدول ۱- گونه‌شناسی دینداری با رهیافت جامعه‌شناسانه (مسیر دستیابی: گونه‌شناسی دینداری بدون سنجش توزیع آماری آن در جامعه)

شماره	پژوهشگر	جامعه و نمونه آماری	شیوه گونه‌شناسی	روش گونه‌شناسی	الگوی گونه‌شناسی
۱	اسدی (۱۳۹۰)	زنان شهرستان آمل ۳۲ نفر	استقرایی	کیفی و با ابزار مصاحبه	عاطفی، عرفانی، مناسکی، شریعت‌مدارانه، اخلاقی فردی و اخلاقی جمعی، جامع
۲	فراستخواه (۱۳۸۶)	جوانان شهر تهران ۳۷ نفر	استقرایی	مشاهده مشارکتی و مصاحبه عمیق اکتشافی	ترکیبی، بریکولاز، پسامدرن
۳	خسرو خاور (۲۰۰۷)	شهر قم ۵۰ مصاحبه عمیق	استقرایی	کیفی و با ابزار مصاحبه	سنتی، بازنگرانه، سکولار، عامه
۴	غلامی‌زاده بهبهانی (۱۳۸۵)	۲۰ نفر مردم شهر تهران	استقرایی	کیفی و ابزار مصاحبه عمیق	موازی، مؤمنان بی‌عمل، هم‌نوای فصلی، به مثابه احساس دینی و اخلاق‌گرای، افراد بیگانه با دین
۵	آروین (۱۳۸۴)	دانشجویان دانشگاه تهران	استقرایی	فراتحلیل یافته‌های موجود و مصاحبه	فردگرا
۶	نیک‌پی و خسرو خاور (۱۳۸۲)	قم، قزوین، تهران ۲۰۰ نفر	استقرایی	چارچوب پدیدارشناسانه، کیفی و با ابزار مصاحبه	ضد و غیردینداری، عوام، ابزاری، ترکیبی نوین، الهیاتی، سکولار، لائیک
۷	محمدی (۱۳۸۲)	جوانان ۳۰-۱۸ ساله تهرانی ۲۳ مصاحبه فردی	قیاسی - استقرایی	کیفی و با ابزار مصاحبه	سنتی، عرفانی، فرهنگی، ایدئولوژیک، مدرن، ترکیبی، معنوی، مردمی، فقهی

هیچ‌کدام پس از ارائه الگوی گونه‌شناسی خود، «معیارگونه‌شناسی» ارائه نموده و از این جهت به این مطالعات می‌توان نقد وارد نمود. البته، باید بر ویژگی مثبت این مطالعات هم تأکید نمود و آن هم اینکه این دسته از مطالعات هم گونه‌شناسی کرده و هم به سنجش کمی آن در جامعه اقدام نموده‌اند.

۲- مطالعاتی مانند گنجی و هلالی (۱۳۹۰)، هوشنگی (۱۳۸۶)، شایگان (۱۳۸۶)، توسلی و مرشدی (۱۳۸۵)، حبیب‌زاده (۱۳۸۴)، میرسندهی (۱۳۸۳)، ملاحسنی (۱۳۸۱)، آزادارمکی و غیاثوند (۱۳۸۱)، بیابانی (۱۳۸۱) و نیک‌پی (۱۳۸۰) با «شیوه قیاسی» و به‌وسیله «روش گونه‌شناسی» کمی و پیمایش گونه‌شناسی خود را انجام داده‌اند. شایان ذکر است که این مطالعات به جز پژوهش میرسندهی (۱۳۸۳) [۱]

جدول ۲- گونه‌شناسی دینداری با رهیافت جامعه‌شناسانه (مسیر دستیابی: گونه‌شناسی دینداری به همراه سنجش توزیع آن در جامعه آماری)

شماره	پژوهش	جامعه و نمونه آماری	شیوه گونه‌شناسی	روش گونه‌شناسی	الگوی گونه‌شناسی	معیار گونه‌شناسی
۱	گنجی و هلالی (۱۳۹۰)	شهرستان کاشان ۳۸۳ نفر	قیاسی	کمی و با ابزار پرسشنامه	غیر رسمی، فقهی-سیاسی، مناسکی، تعهدی-تعلقی، کثرت‌گرا، ترکیبی، بی‌واسطه	—
۲	هوشنگی (۱۳۸۶)	جمعیت ۱۸ سال به بالای شهر قم ۳۲۲ نفر	قیاسی	کمی و با ابزار پرسشنامه	غیر رسمی، فقهی-سیاسی، مناسکی، تعهدی-تعلقی، کثرت‌گرا، ترکیبی، بی‌واسطه	—
۳	شایگان (۱۳۸۶)	شهروندان بالای ۲۰ سال تهران ۶۳۰ نفر	قیاسی	کمی و با ابزار پرسشنامه	سکولار، متجدد، عوامانه، رادیکال	—
۴	توسلی و مرشدی (۱۳۸۵)	دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه امیرکبیر ۳۸۵ نفر	قیاسی	کمی و با ابزار پرسشنامه	خصوصی، تکثرگرا، گزینش‌گر	—
۵	حبیب‌زاده (۱۳۸۴)	دانشجویان دانشگاه تهران، ۴۰۰ نفر	قیاسی-استقرایی	کمی و با ابزار پرسشنامه	شریعی یا ظاهری، اجتماعی، باطنی	ابعاد دینداری
۶	میرسندهی (۱۳۸۳)	دانشجویان دانشگاه تهران	قیاسی	کمی و با ابزار پرسشنامه	مبتنی بر ابعاد دینداری، باواسطه-بی‌واسطه، رسمی-غیررسمی، ایدئولوژیک-غیر ایدئولوژیک، سنتی-پویا	مرکز و پیرامون: نگرش‌ها و قرائت‌های دینی
۷	آزادارمکی و غیاثوند (۱۳۸۱)	دانشجویان دانشگاه تهران ۲۴۳ نفر	قیاسی	کمی و با ابزار پرسشنامه	دینداری بی‌شکل	—
۸	بیابانی (۱۳۸۱)	دانش آموزان پایه سوم دبیرستان ۳۰۰ نفر	قیاسی/استقرایی	کمی و با ابزار پرسشنامه	دینداری نوگرا	—
۹	ملاحسنی (۱۳۸۱)	۳۹۲ نفر و ۳۰ مصاحبه	استقرایی/قیاسی	کمی و با ابزار پرسشنامه	سنتی، سکولار، نیت پاک، تکثرگرا، قومیت‌گرا	—
۱۰	نیک‌پی (۱۳۸۰)	۱۰۰ نفر از جوانان تهرانی	قیاسی	کمی و با ابزار پرسشنامه	دینداری سکولار	—

گونه‌شناسی یک پژوهشگر مانند «شپرد» و «جان هیک» را برگزیده و مدل آنان را در جامعه مورد نظر خود آزمون کرده‌اند.

۳- مطالعاتی مانند، ذوالفقاری (۱۳۸۹) و سراج‌زاده، شریعتی و صابر (۱۳۸۳) برای رسیدن به انواع دینداری، با مرور نظریات و پیشینه بحث‌ها در باب انواع دینداری، مدل

جدول ۳- گونه‌شناسی دینداری با رهیافت جامعه‌شناسانه (مسیر دستیابی: اخذ گونه‌شناسی از دیگران و بررسی توزیع آن در جمعیت نمونه)

شماره	پژوهشگر	جمعیت آماری و نمونه	شیوه گونه‌شناسی	روش گونه‌شناسی	الگو گونه‌شناسی
۱	ذوالفقاری (۱۳۸۸)	دانشگاه‌های دولتی شهر تهران ۷۰۷ نفر	قیاسی	کمی و با ابزار پرسشنامه	مدل شپرد
۲	سراج‌زاده، شریعتی و صابر (۱۳۸۳)	دانشجویان دانشگاه پژوهشگر اردبیلی ۳۴۶ نفر	قیاسی	کمی و با ابزار پرسشنامه	مدل هیک

پژوهش‌های خارجی

نیکولت و ترسچ (۲۰۰۹) در مطالعه خود با «شیوه» قیاسی، گونه‌شناسی نموده و با روش پژوهش کمی و ابزار پرسشنامه، گونه‌شناسی خود را انجام داده و توزیع آماری انواع خود را به دست آورده‌اند. «الگوی گونه‌شناسی» این پژوهش شامل دینداری نهادینه شده (متعلقان)^۱ و دینداری غیرنهادی (معتقدان)^۲ می‌شود. «معیار گونه‌شناسی» این پژوهش نیز نهادمندی یا عدم نهادمندی دینداری افراد است. دینداری متعلقان به کلیسا (دینداری نهادینه شده) بر تعلق، درگیری و مشارکت در فعالیت‌های کلیسا تأکید دارد. دینداری معتقدان نیز گونه پساستی دینداری است که به عدم وابستگی و عضویت بر کلیسا تأکید دارد. این نوع دینداری شخصی، نامتجانس و گسسته است. دینداری معتقدان، خارج از قلمرو کلیسای مسیحی است. نمود این نوع از دینداری را در جنبش‌های پسامسیحی معنویت‌گرا در دهه هشتاد میلادی می‌توان یافت.

مورو (۱۹۸۸) در پژوهش درباره وضعیت دینداری و روندهای جاری آن در جامعه ایتالیا، سه گونه دینداری را

شناسایی می‌کند. «الگوی گونه‌شناسی» وی شامل «دینداری ضعیف»، «دینداری بی تفاوت» و «دینداری شعائرگرا» است. دینداری ضعیف، مرکب از یک باور کلی به خدا و یک سبک زندگی و رفتار سکولار است. دینداری بی تفاوت شامل اعتقاد و باورهای مختلف و ناهمگون است؛ بدون اینکه از آموزه خاصی سرچشمه بگیرد. دینداری شعائرگرا^۳ نیز شامل مناسک آمیخته با خرافه پرستی است که بر وجوه سطحی و کم اهمیت دین متمرکز می‌شود (مورو، ۱۹۸۸: ۳۵۴). این مطالعه همچنین، فاقد «معیار گونه‌شناسی» است.

گابریل لوبرا (۱۹۳۱): در مطالعه‌ای با عنوان «سنخ‌شناسی عمل‌کنندگان به امور و آداب دینی» به بحث انواع دینداری پرداخته است. لوبرا در این مطالعه به گونه‌شناسی دینداران اقدام نموده است. «الگوی گونه‌شناسی» وی شامل چهار نوع است: «بیگانگان با زندگی کلیسایی یا مخالفان»، «موافقان یا پیروان فصلی»؛ یعنی کسانی که فقط برای برگزاری مراسمی که نشان‌دهنده مراحل اصلی زندگی هستند؛ مثل غسل تعمید، ازدواج، مرگ و غیره به کلیسا می‌روند؛ «پیروان منظم و مرتب کلیسا»؛ کسانی که هر یکشنبه به کلیسا می‌روند، به گناهان

^۱ believer

^۲ believers

^۳ ritualistic

براساس شباهت‌هایشان تعریف می‌شود (بیلی، ۱۹۹۴: ۱۰). گونه‌شناسی شیوه‌ای برای طبقه‌بندی رویدادها، کنش‌ها و اشیا به گروه‌های متمایز است (سفیری، ۱۳۸۸: ۲۰۱). هدف گونه‌شناسی به طور کلی، شناسایی شباهت‌ها، الگومند ساختن آنها و مشخص نمودن رابطه بین الگوها در میان گستره‌ای از تنوع‌ها و تفاوت‌ها براساس معیار و ملاکی یکسان و پذیرفته شده است. دو خصیصه عمده، که گونه‌شناسی را از طبقه‌بندی‌های عمده متمایز می‌نماید؛ گونه‌شناسی مفهوم مدارانه و معیارمند است (بیلی، ۱۹۹۴: ۱۲)؛ بدین معنا که معیاری مفهومی، ملاک تمیز و تفکیک گونه‌ها از یکدیگر است. مطالعه گونه‌شناسانه در منظری کلی باید واجد این عناصر باشد که در ادامه بدان پرداخته خواهد شد.

الف- «شیوه گونه‌شناسی»: چارچوبی کلی و منطقی است که پژوهش بر آن استوار می‌گردد. در مطالعات پیشین، گونه‌شناسی دینداری، به دو شیوه قیاسی^۲ و استقرایی^۳ انجام شده است. در گونه‌شناسی به شیوه قیاسی، انواع گونه‌ها را به لحاظ مفهومی و نظری در ذهن می‌پرورانیم، مدل‌های خاصی می‌سازیم و سپس، هر نمونه آماری را در گونه‌های خاصی قرار می‌دهیم؛ اما در گونه‌شناسی به شیوه استقرایی، ابتدا داده‌ها را جمع‌آوری می‌کنیم و سپس با روش‌ها و آزمون‌های آماری، گونه‌های مختلفی می‌سازیم. در اینجا داده‌هایی که ویژگی مشترکی دارند، یک گونه را می‌سازند (حبیب‌زاده، ۱۳۸۴).

این مقاله، شیوه سومی را مبتنی بر نظریه والاس (۱۹۷۱)؛ به نقل از بلیکی، (۱۳۸۹) مطرح و پیشنهاد می‌کند. به باور والاس منطق قیاسی و استقرایی باید در چرخه‌ای بی‌وقفه و مداوم با هم ترکیب شوند و فرایند پژوهش به روند تبدیل و تبدیل بی‌پایان استقرا به قیاس و قیاس به استقرا بدل شود. این راهبرد را می‌توان به پیروی از والاس، شیوه قیاسی- استقرایی (توأمانی) در مطالعه گونه‌شناسی نام نهاد. این استراتژی تلفیقی رفت و بازگشتی به مثابه دو استراتژی مکمل، مانع تحمیل قیاسی یک‌طرفه شده و از سوی دیگر نیز صرفاً در

خویش اعتراف می‌کنند و هنگام عید پاک مسیحیان نیز آداب خاص آن‌را به جا می‌آورند و «مؤمنان متعهد؛ یعنی فعالان و متعصبان دینی». «معیار گونه‌شناسی» لوبرا، نحوه عمل کردن دینداران به مسیحیت است (ویلیم، ۱۳۷۷: ۶۲).

جمع‌بندی و نقادی مطالعات پیشین گونه‌شناسی دینداری:

مرور پژوهش‌های پیشین در این مطالعه نشان داد که مطالعات پیشین اولاً تعریف مفاهیم اصلی خود را بیان نکرده و دلالت خاص آن را بیان ننموده‌اند. برای مثال، این پژوهش‌ها گونه‌شناسی را تعریف نکرده و اجزای آن را شناسایی و تشریح ننموده‌اند. همچنین، این مطالعات از حیث شیوه، موضوع، الگوی گونه‌شناسی و بالاخص، معیار گونه‌شناسی قابل نقدند؛ یعنی این مطالعات (مانند نیک‌پی و خسروخاور ۱۳۸۲)، پس از شناسایی انواع خود، معیار تفکیک‌کننده‌ای برای تمیز انواع دینداری از یکدیگر و قرار دادن آن در دسته‌بندی کلی تری ارائه نکرده‌اند. همچنین، مطالعات پیشین در زمینه آنکه چرا یک منطق پژوهشی را بر دیگری ترجیح دانسته، کاستی‌هایی دارند. مطالعات پیشین علاوه بر موارد فوق، شیوه گونه‌شناسی خود را به نظریات پژوهشگران حوزه روش‌شناسی، مانند «بیلی» و «والاس» تحکیم نکرده؛ که این مهم در این پژوهش عملی خواهد شد.

تعریف مفاهیم اصلی پژوهش

نخستین گام در کسب هر نوع معرفت، با تعریف موضوع آن علم برداشته می‌شود. بنابراین، در ادامه پژوهش، گونه‌شناسی، اجزای آن و همچنین مفهوم دینداری را تعریف و دلالت مفهومی خود را از به‌کار بردن آن بیان می‌نماییم. همان‌گونه که پیشتر نیز بیان شد، این مطالعه برای نیل به گونه‌شناسی معتبر و دقیق، از چارچوب منطقی و روشی «بیلی» استفاده خواهد نمود که در ادامه به طور مفصل توضیح داده می‌شود.

گونه‌شناسی: کنش بیلی معتقد است، طبقه‌بندی^۱ به عنوان دسته‌بندی موجودات و پدیده‌ها به گروه‌ها، دسته‌ها و طبقه‌ها

² deduction

³ induction

¹ Classification

تعریف مختار دینداری در مطالعه حاضر: معیار اصلی برای انتخاب یک تعریف در پژوهش، مفید و کارآمد بودن آن است (تامسون، ۱۳۸۱: ۳۴). در این مطالعه دینداری به معنای داشتن درگیری^۱ و اهتمام دینی در چارچوب دینی مشخص است. دینداری از این جهت، امری ناظر بر رفتار و موضع دینی فرد و همچنین تحت تعیین دینی خاص است.

روش پژوهش

همان‌طور که پیشتر نیز گفته شد، این مطالعه در پی گونه‌شناسی دینداری است. گونه‌شناسی دینداری در این مطالعه، ناظر بر موضع و رفتار دینی دینداران خواهد بود. پژوهش حاضر، «شیوه» گونه‌شناسی خود را براساس دو شیوه استقرایی^۲ قیاسی و از روش کیفی^۳ و کمی برای گونه‌شناسی دینداری استفاده خواهد کرد. به بیان دیگر، این مطالعه در چارچوب روش پژوهش ترکیبی^۳ در پی پاسخ به سؤال‌های خود است. در رهیافت مزبور، روش کمی و کیفی در قالب روش‌شناسی واحد یا یک مطالعه چند مرحله‌ای با هم ترکیب می‌شود (تشرکی و تدلی، ۲۰۰۳).

براساس این روش‌شناسی، برای تبیین و تفهیم همزمان پدیده‌های پیچیده و واقعیات اجتماعی استفاده از روش‌ها، منابع و نظریات یک ضرورت هستی‌شناختی و معرفت‌شناسانه است؛ زیرا همان‌طور که بروئر و هانتز (۱۹۸۸) به نقل از محمدپور و دیگران، (۱۳۸۸: ۷۷) معتقدند، هیچ روشی به تنهایی کامل نیست.

اصل بنیادین در این روش، استفاده از تکنیک‌های کمی و کیفی در مراحل از پژوهش است که می‌تواند به شیوه متوالی

چارچوب استقرانمانده، سعی می‌کند توزیع آماری انواع شناسایی شده خود را نیز به دست دهد (بلیکی، ۱۳۸۹: ۲۰۷؛ دواس ۱۳۸۵: ۲۹).

ب- «گونه‌شناسی چه چیز یا چه کسانی؛ موضوع گونه‌شناسی»: موضوع دیگر آن است که چه مقوله‌ای مورد مطالعه گونه‌شناسی قرار خواهد گرفت؛ برای مثال، در بحث گونه‌شناسی دینداری، سؤال این است که آیا قرائت‌های دینی پاسخگویان گونه‌شناسی می‌شود یا نوع دینداری افراد، که شامل رفتار، موضع و پایبندی دینی افراد می‌شود؟ همچنین، باید توجه نمود که آیا نمونه آماری پژوهش مشتمل بر همه افراد اعم از دینداران و غیردینداران است یا صرفاً دینداران؟

ج- «روش گونه‌شناسی»: به روشی اشاره دارد که از خلال آن گونه‌شناسی پژوهشگر می‌شود. انتخاب روش گونه‌شناسی تابعی از شیوه گونه‌شناسی است. روش‌هایی که تاکنون برای این منظور در پژوهش‌های پیشین به کار رفته شامل مطالعات کیفی با استفاده از مصاحبه بوده و یا با روش کمی و پیمایشی، پژوهشگران به جمع‌آوری پرسشنامه اقدام نموده‌اند.

د- «الگوی گونه‌شناسی»: یعنی پژوهش گونه‌شناسی، به چند گونه رسیده است و با چه تعابیری از آنها یاد کرده است.

ه- «معیار گونه‌شناسی»: بدین معنا که گونه‌های شناسایی شده بر چه اساس از هم احصا و تفکیک می‌شوند.

تا بدین جا مفهوم گونه‌شناسی و اجزای آن تعریف گردید. در ادامه، به دیگر مفهوم پژوهش؛ یعنی، دینداری و تعریف مختار پژوهش از آن پرداخته خواهد شد.

دینداری: دینداری در یک حالت کلی، داشتن اهتمام دینی است؛ به نحوی که نگرش، گرایش و کنش‌های فرد را متأثر سازد (هیمل فارب، ۱۹۷۵؛ به نقل از شجاعی‌زند، ۱۳۸۴). همچنین، می‌توان گفت دینداری به معنای درگیری و دغدغه دینی داشتن است (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴: ۴). دینداری به معنای دینی بودن و التزام دینی نیز در نظر گرفته شده است (سراج‌زاده، ۱۳۸۴: ۵۹).

¹ religious involvement

^۲ می‌دانیم که روش انتخابی هر مطالعه باید با موضوع مورد مطالعه، اهداف و سؤال‌های تحقیق در تناسب باشد (فلیک، ۱۳۸۷: ۴۶). مطالعه پیش‌رو نیز از آن رو که به مطالعه انواع دینداری می‌پردازد و در واقع می‌دانیم که دین‌ورزی جزو حوزه شخصی و تجارب زیسته منحصر به فرد آدمیان به شمار می‌رود، برای حصول نتایج عمیق‌تر در این مرحله، شیوه مطالعه کیفی را بر می‌گزیند.

³ mixed method

علاوه بر این، با مرور و نقدی که بر مطالعات قبلی انجام شد، تلاش شد نقاط ضعف و قوت آن مطالعات شناسایی و کاستی‌های آن مطالعات در این پژوهش، مرتفع شود و چهارچوبی منطقی برای گونه‌شناسی پیش رو فراهم آید.

استقرای دوم نیز همان تلاشی است که در جهت شناسایی انواع مختلف دینداری موجود در میدان پژوهش به روش کیفی مبذول می‌شود. در این گام از مطالعه نیز تلاش می‌شود با انجام مصاحبه‌های کیفی اکتشافی، به برآوردی از وضعیت و نوع دینداری جامعه مورد نظر دست یابیم؛ اما این استقرا ناقص است؛ از این حیث که استقرای این مطالعه کامل و جامع نیست و از همین جهت ضروری است تا پس از احصای گونه‌های موجود در میدان (با روش کیفی)، وضعیت گونه‌ها را به لحاظ کمی در جامعه آماری گسترده‌تر نیز آزمون کنیم.^۲

این پژوهش برای شناسایی گونه‌های موجود در میدان پژوهش در چارچوب روش کیفی، در سنت نظریه زمینه‌ای^۳ پژوهش می‌کند. این رهیافت عمدتاً برای مقوله‌بندی و سنخ‌شناسی پدیده‌ها به کار می‌رود و سلسله‌ای از رویه‌های نظام‌مند را به کار می‌گیرد تا نظریه‌ای مبتنی بر استقرا درباره پدیده مورد مطالعه ارائه کند (اشتروس و کوربین، ۱۳۸۵: ۲۳). هدف این رهیافت کاوش در فرایندهای اجتماعی و موضوعاتی است که ماهیت فرایندی، سیال و در حال شدن دارند (محمدپور، ۱۳۹۰: ۳۲۲) و از این جهت، با دینداری و نوعیت آن قرابت پیدا می‌کند. برای گردآوری داده‌های کیفی از ابزار مصاحبه^۴ استفاده خواهد شد. تکنیک به‌کارگرفته شده نیز در فرایند اخذ مصاحبه‌ها، مصاحبه‌های نیمه‌ساخت‌یافته^۵ است. به لحاظ نمونه‌گیری، این مطالعه مانند دیگر پژوهش‌های کیفی، مبتنی بر نمونه‌گیری «هدفمند»^۶ است. به طور کل، در این

انجام گیرد (محمدپور، ۱۳۸۹: ۷۴). این مطالعه نیز به لحاظ نوع‌شناسی طرح پژوهش ترکیبی، از رهیافت ترکیبی متوالی استفاده خواهد کرد؛ اما براساس معیارهای تشکری و تبدلی (۲۰۰۳؛ به نقل از محمدپور، ۱۳۸۹: ۷۶) می‌توان دقیق‌تر اشاره کرد که این مطالعه از دو رهیافت کیفی و کمی به لحاظ روش‌شناختی بهره خواهد جست. از این‌رو، دو گام هم در این مطالعه قابل پیش‌بینی است: گام اول، کیفی و گام دوم کمی. نوع فرایند کاربرد نیز به صورت متوالی خواهد بود. همچنین، باید توضیح داد که براساس طرح این پژوهش، روش کیفی پایه و اولویت اصلی مطالعه خواهد بود و طرح کمی در ادامه، آن را تکمیل خواهد کرد و به فهم و تعمیق بیشتر پدیده مورد مطالعه؛ یعنی نوعیت دینداری کمک خواهد رساند.

علاوه بر این، براساس نوع‌شناسی مورس و همکاران (۲۰۰۳؛ به نقل از محمدپور، ۱۳۸۹: ۸۱) طرح ترکیبی پیش رو، طرح «ترکیبی متوالی استقرایی»^۱ است که در آن ترکیب متوالی یک روش کیفی با یک روش کمی اجرا خواهد شد؛ به این معنا که در مرحله اول داده‌های کیفی با وجه اکتشافی آن اخذ شده، سپس داده‌های کمی به عنوان مکملی، گردآوری و تحلیل می‌شوند و در نهایت، کل نتایج با هم تحلیل و تفسیر می‌شوند. در مجموع و براساس الگوی محمدپور (۱۳۸۹: ۱۱۲) می‌توان چنین گفت که این مطالعه، دارای طرح «کاملاً ترکیبی متوالی با جایگاه مسلط روش کیفی» است.

مسیر گونه‌شناسی این پژوهش از خلال دو استقرا و یک قیاس پیموده خواهد شد. دو استقرای به‌کارگرفته شده در این پژوهش عبارتند از: ۱- استقرای گونه‌شناسی‌های انجام شده در ایران و ۲- استقرای دینداری کنشگران به منظور شناسایی نوع دینداری ایشان. استقرای اول، مرور و نقدی است که بر مطالعات قبلی انجام شده است. این تتبع و نقادی و به طور کل استقرای مطالعات پیشین، چارچوب مفهومی و محورهای کلی راهنمای مصاحبه را در اختیار مطالعه قرار داد.

^۲ در سنت روش‌شناسی ترکیبی، مشکل تعمیم در تحقیق کیفی را می‌توان از طریق جمع‌آوری یافته‌های کمی حل کرد (فلیک، ۱۳۸۸: ۳۷)

^۳ Grounded Theory

^۴ interview

^۵ semi structured

^۶ proposed sampling

^۱ Inductive ° Sequential Mixed Methods Design

زاویه‌بندی پژوهشگر^۴ است. این اهتمام در پژوهش مزبور که تا زمان تحلیل و کدگذاری داده‌ها ادامه یافت، مسلماً امکان سوءگیری در پژوهش را به حداقل رساند. علاوه بر این درگیری طولانی مدت با این موضوع و فرایند طولانی مدت مصاحبه‌های مقدماتی، مصاحبه‌های نهایی، پیاده‌سازی و تحلیل و تفسیر داده‌ها، حضور بلند مدت در میدان پژوهش را میسر ساخت که خود می‌تواند به باورپذیری و وثاقت بیشتر داده‌های کیفی منجر گردد. در کنار موارد یاد شده، مشاهده مستمر و دقیق میدان مطالعه و گزاره‌های پاسخگویان نیز باورپذیری داده‌های کیفی را دو چندان کرد. همچنین، علاوه بر این موارد در راستای افزایش سطح تأییدپذیری این مطالعه تلاش شده تا جزئیات روش‌شناسانه لازم و جامعی از روند مطالعه ارائه شود و توصیفات ضخیم^۵ و کدهای متعدد از روند مصاحبه‌ها آورده شود. پر واضح است که این توصیفات غنی و عمیق، به انتقال‌پذیری و کاربردپذیری یافته‌های این پژوهش در محیط‌های مشابه نیز کمک خواهد کرد.

پس از انجام مصاحبه‌ها و پشت سر گذاشتن شیوه استقرایی پژوهش، براساس تحلیل مصاحبه‌ها و شناسایی انواع دینداری، وارد مرحله قیاسی پژوهش شدیم. در این مرحله سعی شد، گونه‌های شناسایی شده در مصاحبه‌های کیفی را تعریف و عملیاتی و سنجه‌ای آماده نماییم تا از این رهگذر، وضعیت گونه‌های شناسایی شده در جامعه آماری سنجید شود. به عبارتی دیگر، در این گام با رجوع به چارچوب مفهومی در خصوص گونه‌های دینداری که در مطالعات پیشین آن را شناسایی و احصا کردیم، با کمی‌سازی^۶ گونه‌های شمایی از دینداری جامعه مورد مطالعه به دست آوریم. این مهم در چارچوب پیمایش، از خلال روش پژوهش کمی و با ابزار پرسشنامه انجام خواهد شد. واحد تحلیل و مشاهده در این پژوهش، فرد است (ساعی، ۱۳۸۷: ۹۳-۹۴). همان‌گونه که

مطالعه، انتخاب هدفمند نمونه‌ها، سه مبنای داشت: انتخاب نمونه‌ها متناسب با جامعه هدف (جوانان شهر اصفهان)؛ انتخاب نمونه‌ها با در نظر گرفتن پارامترهای احتمالی تأثیرگذار (مثل ملاحظه جنسیت، تأهل، موقعیت طبقاتی - پایگاهی) و انتخاب نمونه‌های خاص، متمایز و برجسته از حیث دینداری و نوع آن. به لحاظ زمان خاتمه فرایند مصاحبه‌ها می‌توان گفت، نوع اطلاعاتی که در روش پژوهش کیفی حاصل می‌شود، غنی و عمیق است. گلپز^۱ و اشتروس^۲ درباره اینکه چه موقع از انجام نمونه‌گیری دست برداریم، معتقد به «اشباع نظری»^۳ هستند. اشباع نظری زمانی حاصل می‌شود که پژوهشگر به این نتیجه برسد که در مرحله‌ای از پژوهش به مفاهیم و پاسخ‌های مشابه دست یافته و مفاهیم جدیدی دیگر ظهور پیدا نمی‌کنند (گلپز و اشتروس، ۱۹۶۷: ۶۱؛ به نقل از محمدپور، ۱۳۹۰). ما نیز در فرایند مصاحبه‌ها، پس از انجام هجده مصاحبه به اشباع نظری دست یافتیم.

برای تحلیل و بررسی داده‌ها در چارچوب نظریه زمینه‌ای، براساس نظر اشتروس و کوربین (۱۳۸۵) یافته‌های کیفی مورد کدگذاری باز (استخراج مفاهیم اولیه)، محوری (استخراج مقولات عمده) و گزینشی (تعیین مقوله هسته - نهایی) قرار گرفت (محمدپور، ۱۳۹۰: ۳۲۷ - ۳۴۰) و مقولات هسته (انواع هشت‌گانه دینداری) شناسایی شد. مشروح این فرایند در جدول ۴ به صورت مفصل و مبسوط ارائه خواهد شد.

ارزیابی کیفیت نتایج کیفی: در این پژوهش با تاسی از الگوی پیشنهادی لینکلن و گوبا (۱۹۸۵)؛ به نقل از محمدپور، ۱۳۹۰: ۱۸۴-۱۸۶) چهار معیار باورپذیری^۴ و اطمینان‌پذیری^۵ و تأییدپذیری^۶ و انتقال‌پذیری^۷ برای ارزیابی کیفیت نتایج ارائه شده است. از جنبه باورپذیری پژوهش مزبور و به طور خاص جمع‌آوری یافته‌های کیفی و فرایند تحلیل و مصاحبه‌ها از آن رو که توسط تنی چند از متخصصان این حوزه و پژوهشگران حوزه جامعه‌شناسی دین پی گرفته می‌شود، واجد معیار

⁴ Investigator Triangulation

⁵ thick description

⁶ quantizing

¹ Glasser

² Struass

³ theoretical sturation

این مطالعه است که در بخش یافته‌های کیفی به صورت مبسوط معرفی می‌شود:

۱. عبادی: التزام به نماز و روزه‌های واجب، پرداختن به مستحبات عبادی؛

۲. مناسکی: خواندن نماز به جماعت در مسجد، خواندن زیارت‌ها و ادعیه در مساجد و تمایل به اجتماع حج؛

۳. فقهی: رجوع به مرجع تقلید و رساله، رجوع به مرجع تقلید برای پرداخت خمس و زکات؛

۴. خود مرجع: عمل براساس تشخیص فردی، مکلف بودن به رعایت احکام شرعی در مورد موسیقی و حجاب؛

۵. قلب پاک: توجه به باطن دین، داشتن قلب پاک به شرط رعایت احکام؛

۶. اخلاق‌گرا: اجتناب از غیبت و بدگویی، اهمیت راستگویی و درستکاری به نسبت دیگر جنبه‌های دینداری؛

۷. توسلی: اهتمام به مراسم عزاداری امام حسین، توسل و طلب شفا از ائمه و استمداد از ایشان؛

۸. ترکیبی: شرکت در کلاس‌های عرفان شخصی و معنویت‌گرایی‌های جدید، عدم مغایرت استفاده از برنامه‌های دیگر ادیان و مذاهب در کنار اسلام.

ساختار پرسشنامه: پرسشنامه سنجش نوع دینداری در این پژوهش مشتمل بر بیست و شش گویه است. بر این اساس برای هر یک از انواع هشت‌گانه دینداری شناسایی شده در مطالعه کیفی، سه گویه طراحی گردیده: یک گویه ناظر بر رفتار فرد دیندار و دو گویه ناظر بر موضع فرد. همچنین، در طراحی گویه‌ها سعی شده همزمان از گویه‌های مثبت و منفی استفاده شود تا وضعیت دینداری فرد دقیق‌تر شناسایی گردد و پاسخ به گویه‌ها برای پاسخگو نیز، نیازمند تأمل و دقت بیشتری باشد. طیف به کار گرفته شده در این سنجش نیز، طیف دو شقی (بله/خیر) راجع به گویه‌های ناظر بر رفتار و سه شقی (موافقم/ نظری ندارم/ مخالفم) راجع به گویه‌های مربوط به موضع پاسخگویان است و از همین جهت نیز سطح

گفتیم، این مطالعه در بین جوانان شهر اصفهان انجام شد. جمعیت جوانان شهر اصفهان براساس آمارهای منتشره مرکز آمار ایران در بین سنین ۱۵ تا ۲۴ سال ۳۸۱،۷۴۳ نفر در سرشماری ۱۳۹۰ بوده است. تعیین حجم نمونه با انجام آزمونی مقدماتی و براساس فرمول کوکران انجام و نهایتاً نمونه‌ای شامل ۳۲۱ نفر جمع‌آوری گردید که نهایتاً ۴ واحد از آن به علت فقدان کیفیت لازمه از جریان داده‌پردازی و تحلیل کنار گذاشته شد و نمونه به ۳۱۷ نفر رسید. همچنین، برای داشتن نمونه‌ای که بازتاب جمعیت خود باشد، سعی شده از نمونه‌گیری احتمالی^۱ از نوع مطابق^۲ متناسب با جمعیت هر کدام از مناطق چهارده گانه شهری^۳ استفاده شود.

n: حجم نمونه

S: انحراف معیار (جامعه)

N: حجم جامعه

d: دقت احتمالی مطلوب: ۰/۰۵

۱/۹۶ t

$$n = \frac{\frac{t^2 pq}{d^2}}{1 + \frac{1}{N} \left(\frac{t^2 pq}{d^2} - 1 \right)} = 321 = \frac{\frac{1/96^2 \cdot 7/3}{/05^2}}{1 + \frac{1}{381,743} \left(\frac{1/96^2 \cdot 7/3}{/05^2} - 1 \right)}$$

تعریف عملی مفاهیم: در این مطالعه برای عملیاتی‌سازی گونه‌های شناسایی شده دینداری در چارچوب کیفی، به منظور تهیه و تدارک سنج‌های معتبر، با رجوع به تعاریف پژوهش‌های پیشین در این زمینه و استفاده از مدل بومی شجاعی‌زند (۱۳۸۴)، معرف‌های تجربی، استخراج، آماده و برای ساخت پرسشنامه از آن استفاده شد. شایان ذکر است، گونه‌های هشت‌گانه‌ای که در ادامه می‌آید و معرف‌های آن ارائه شده است، حاصل گونه‌شناسی کیفی و منطق استقرای

^۱ random sampling

^۲ classified

^۳ شهر اصفهان نیز به لحاظ جغرافیایی، شامل ۱۴ منطقه سکونت است که در نقشه‌های رسمی شهرداری اصفهان به عنوان محدوده جغرافیایی شهر اصفهان پذیرفته شده است.

سپس ذیل دو «الگوی گونه‌شناسی» با اشاره به «معیار گونه‌شناسی» دسته‌بندی و تفکیک گردید.

۱. دینداری عبادی: نوعی دینداری است که در آن فرد، به عبادت‌های واجب دینی، همچون نماز و روزه اهتمام و بر الزام‌آور بودن آن تأکید ویژه دارد.

«به تکلیف که رسیدم، طبیعیه که اون عرق مذهبی و احساس تکلیف دینی که داشتم، الزام‌آور بود (برای نماز خواندن و روزه گرفتن). شاید اطاعت از خدا بهتر باشه؛ یعنی چون خدا گفته...» (حمید ۲۷ساله).

۲. دینداری مناسکی: در این نوع دینداری، فرد دیندار، تمایل و اهتمام خاصی برای شرکت در عبادات جمعی مانند نماز جماعت و حضور در هیأت، تکایا، دسته‌جات مذهبی، مساجد و حسینیه‌ها دارد.

«میرم مسجد واسه نماز. اونجا همه با هم‌اند. میگن مسجد خانه خداست. اینکه (نماز) تو مسجد باشه و پشت سر آقا همه با هم باشه، ثوابش بیشتره؛ مثلاً من شب قدر میرم مسجد، چون بالاخره می‌گم ثوابش» (علی ۲۲ساله).

۳. دینداری فقهی: نوعی دینداری است که افراد، قائل به تقلید در فروع و احکام دین از مراجع تقلید هستند.

«قرار بر این است که یک سری از آدم‌ها و مسلمون‌ها تفقه در دین پیدا کنند. شناخت احکام دینی یک دقت خاصی می‌خواد که یک نفر باید بره مطالعه کنه. فقیه و مرجع مته پزشکیه و می‌تونه تو رو کمک کنه و درمان کنه. اون درسشو می‌خونه و آگاهی پیدا می‌کنه و حالا که من سؤالی برام پیش میاد، اون بهش پاسخ می‌ده» (محمد ۲۷ساله).

۴- دینداری خود مرجع: دینداری افرادی است که فرد بر مؤلفه‌هایی مانند فردیت و تشخیص فردی اهمیت زیادی قائل می‌شود. این سنخ، دین را براساس قرائت شخصی خود، تفسیر و تأویل کرده و بر همین اساس برخی احکام، دستورات و اجزای دین را پذیرفته و برخی را رد کرده و دست به گزینش‌هایی می‌زنند. این سنخ همچنین، اعتقادی بر

سنجش کاملاً اسمی است. به لحاظ صورتبندی نیز، پرسش‌ها همگی جزو پرسش‌های بسته است.

اعتبار پرسشنامه: اعتبار سنجی این پژوهش از نوع اعتبار محتواست. مقصود از روایی محتوا، شمول سنجی بر همه ابعاد مفهوم یا متغیر مورد سنجش است (کرلینجر، ۱۳۸۲: ۱۳۳). برای رسیدن به روایی محتوا در این سطح، لازم است پژوهشگر، مفهوم مورد نظر خود را به‌درستی و کفایت تعریف کند و ابعاد و مؤلفه‌های آن را مشخص نماید. در واقع، اعتبار آن سنجی، به صحت و جامعیت تعریف مفهوم مورد بررسی بستگی دارد (دواس، ۱۳۸۵: ۶۳). به طور کل باید گفت، تعریف کامل مفهوم شرط لازم روایی محتواست (شجاعی‌زند، ۱۳۹۱). در این پژوهش نیز، در چارچوب اعتبار محتوا، ابتدا به طور مفصل هر کدام از مفاهیم خود؛ یعنی انواع هشت‌گانه دینداری شناسایی شده در پژوهش کیفی را معرفی و تعریف کرده (تعریف این انواع، در بخش یافته‌های کیفی انجام شده است) و سپس هر کدام از این مفاهیم را با استناد به تعاریف پژوهش‌های پیشین در این زمینه و تعریف خاص خود از آن و استفاده از مدل بومی شجاعی‌زند (۱۳۸۴) عملیاتی ساختیم.

پایایی پرسشنامه: روشی که در این مطالعه برای سنجش پایایی پرسشنامه این تحقیق به کار گرفته شده است، روش کودر - ریچاردسون^۱ است. این روش برای ارزیابی پایایی سنجی‌های دو شقی به کار می‌رود. آزمون کودر و ریچاردسون در مورد یافته‌های آزمون مقدماتی این پژوهش نشان داد که این ضریب عدد ۰/۹۸ است که از این حیث ابزار سنجش پژوهش پایا قلمداد می‌شود.

یافته‌های پژوهش

الف- یافته‌های کیفی

تحلیل و کدگذاری سه مرحله‌ای مصاحبه‌های کیفی به شناسایی هشت‌گونه دینداری منجر گردید. این هشت‌گونه،

¹ Kuder ° Richardson

تقلید و داشتن مرجع تقلید ندارند:

«من احساس می‌کنم او مدم مذهب اسلامو یه چیزایی رو گرفتم؛ مثلاً من با نماز خوندن الان حال می‌کنم. گفتم من با این چیزهاش مشکلی ندارم، اونایی هم که دوست ندارم، می‌ذارمشون کنار... من اون پکیج‌های متعصبانه رو ازش نگرفتم؛ اون چیزو گرفتم که باهاش راحت‌ترم؛ یعنی در واقع اگه الان مسلمون مونده‌ام، به خاطر اینه که من میرم توی اون مهمونی‌ها، رفت و اومد دارم، بزنی و برقص می‌کنم.»
(خورشید ۲۶ ساله)

۵- دینداری قلب‌پاک: این سنخ دینداری را امری قلبی و درونی دانسته و بر داشتن نیت و باطنی پاک و خالص تأکید کرده، همین را برای دیندار دانستنشان کافی می‌دانند. نکته حایز اهمیت در مورد این نوع دینداری آن است که این گونه بر قلب پاک در عین بی‌نیازی به شریعت، عبادت و واجبات دینی تأکید دارند (عدم التزام).

«من در مورد خودم (کاری به بقیه ندارم)، کلاً آدمی نیستم که بحث کنم راجع به اعتقاداتو اینا. چون می‌گم یه چیزه قلبیه. یه چیزیه که احساس آرامش می‌کنه آدم. می‌تونه نماز باشه. می‌تونه آدم نماز نخونه» (سارا ۲۳ ساله)

۶- دینداری اخلاق‌گرا: نوعی دینداری است که افراد واجد آن، بر اصول اخلاقی، داشتن وجدان، انسانیت، خوب بودن و همزیستی مسالمت‌آمیز تأکید می‌کنند. این سنخ، اخلاق را بر رعایت احکام شرعی و فقهی در اولویت می‌دانند.

«مطالعاتم منو به این نتیجه رسوند که آدم باید آدم درستی باشه. بالاخره یه خدایی هست که ما رو می‌بینه و مهم این ارتباطه. آدم یه دینو داره غیر از اینه که می‌خواد یه همزیستی مسالمت‌آمیز با بقیه داشته باشه یا آدم بهتر یا خوبتری باشه؟! مهم اون کاریه که تو انجام می‌دی و درون هر آدمی هم یه همچین حسیه هست. تو هر موقع بخوای یه کاری رو انجام بدی، به لحاظ اخلاقی با خودت درگیری...» (مونا ۲۷ ساله).

۷- دینداری توسلی: دینداری افرادی است که همواره به ائمه چهارده معصوم متوسل شده، نیازها و احتیاجات خود را از رهگذر آنان دنبال می‌نمایند. در زمینه توسل به ائمه، جوانان دیندار، ائمه را به مثابه واسطه فیض، واسطه حل مشکلات زندگی و تسهیل کننده ارتباط با خدا می‌دانستند.

«می‌دونین کسی که دنبال زندگیه دینی هس، ناچاره که با اهل بیت ارتباط داشته باشه. چون می‌خوای سلوک دینی داشته باشی. من سعی می‌کنم با ائمه رابطه داشته باشم. اونها واسطه فیض هستن.»
(حمید ۲۷ ساله).

۸- دینداری ترکیبی: نوعی دینداری است که در آن افراد به مثابه جستجوگران^۱ فعال از سر کنجکاوی، در ادیان، مذاهب و گرایش‌های عرفانی غور کرده، به دنبال اموری نو در کنار دین مستقر قبلی خود هستند. در این نوع دینداری افراد به معنویت‌های جدید گرایش داشته، در کلاس‌های عرفان شخصی شرکت می‌کنند و سعی دارند این سامان اعتقادی و معنابخش را در کنار دینداری متعین پیشینی خود به پیش ببرند. این سنخ، نسبت به ادیان دیگر گشودگی شناختی دارند و قائل به ترکیب اصول ادیان مختلف هستند و از نظر آنان این دو سامان معنابخش (دینداری خاص پیشینی و معنویت جدید) با هم منافاتی ندارند.

«به سری کلاس ریکی می‌رفتم. در یه حدی رفتم که فقط کشفش کنم ببینم چیه. بعد اونا رو که قطع کردم، فکر کردم که چرا نماز نمی‌خونم؟! بعد این کلاس ریکی بود که به نظرم اومد چقدر ارتباط با خدا می‌تونه ساده باشه. همین که دستاتو باز کنی و بزاری رو زانوهات و یه حالت پذیرندگی بگیری به خودت. این به من یاد داد که خیلی ساده‌تر ازین حرفاس که بخوای بری کلاس ریکی. رابطه با خدا خیلی ساده‌تر ازین حرفاس. نمی‌دونم چرا اینقد پیچیده‌اش می‌کنن» (مونا ۲۷ ساله)

¹ seekers

جدول ۴- مفاهیم، مقولات عمده، محوری و هسته منتج از داده‌های کیفی (انواع هشت‌گانه دینداری)

شماره	مفاهیم (کدگذاری باز)	مقوله‌های عمده (کدگذاری محوری)	مقوله هسته (کدگذاری گزینشی)
۱	به جا آوردن نماز و روزه‌های واجب به صورت دائم و از زمان طفولیت، ترک نشدن روزه‌های واجب، تلاش برای قضا نشدن نمازهای یومیه	الزام آور بودن عبادت‌های دینی فردی، وجوب شرعی عبادات، تأکید بر دو عنصر اطاعت و علاقه در رابطه با خدا، عبادات به مثابه تکلیف و وظیفه دینی	دینداری عبادی
۲	خواندن نماز به جماعت در مساجد، حضور در اعتکاف و مراسم شب قدر، حضور در هیأت، نکایا، دسته‌های مذهبی و حسینیه‌ها، حضور در اجتماع سالیانه حج در صورت استطاعت، حضور در جلسات روزه و برپا کردن کردن آنها، جشن‌های مذهبی	شرکت در عبادات و شعائر دینی جمعی تأکید بر عنصر ثواب جمعی داشتن مشارکت و معاشرت دینی اعتقاد به لزوم حضور دین در عرصه اجتماعی	دینداری مناسکی
۳	داشتن مرجع تقلید از سن تکلیف، رجوع مکرر به رساله، رجوع به مراجع برای خمس و زکات، رجوع به مراجع به منظور ساماندهی رفتار	تقلید در فروع و احکام دین از مراجع تقلید شیعه، استفتاء از مراجع در امور شرعی، تأکید بر تبعیت از دستورهای فقیه، اعتقاد به تخصص مجتهد و مراجع به عنوان متخصصان دینی	دینداری فقهی
۴	انجام غیرمنظم نماز و روزه، آسیب ندیدن دینداری در صورت نماز نخواندن منظم و روزه نگرفتن سالانه، تردید در باره خمس، زکات، نماز نخواندن و روزه گرفتن، نماز خواندن و عدم اعتقاد به حجاب، اهمیت	شکل‌گیری سوژه خود بنیاد، اهمیت فردیت، تشخیص و میل فردی، انجام گزینش در بین امور واجب دینی، عدم اعتقاد به تقلید و تأکید بر خرد و تعقل	دینداری خودمرجع
۵	اهمیت نیت و اعتقاد باطنی، دوره‌های متوالی خواندن و نخواندن نماز، دلی بودن دینداری، نماز خواندن برای رسیدن به آرامش، بی‌اهمیتی شکل دینداری	دینداری به منزله امری قلبی و درونی، بی‌نیازی به عبادت و واجبات دینی، دینداری غیرسختگیرانه	دینداری قلب پاک
۶	اجباری ندانستن نماز و روزه، دروغ نگفتن مهمتر از نماز خواندن و روزه گرفتن، اهمیت راستگویی و درستکاری در مقایسه با نماز و روزه، ایراد گرفتن به تناقضات رفتاری و باوری دینداران متشرع	تأکید بر اصول اخلاقی و داشتن وجدان عام، انسانیت، الزام آور نبودن مناسک دینی، اولویت رعایت اصول اخلاقی بر امور شرعی، این‌همانی دین و اخلاق	دینداری اخلاق‌گرا
۷	حضور در مراسم امام حسین در ایام ماه محرم، مسافرت به مشهد و توسل به امام رضا برای شفا و رفع حاجات، دعا و عبادت در جهت حل مشکلات، انجام دادن نذر، ختم برداشتن و سفره انداختن، احساس دوستی و مودت با ائمه، تمایل به رفتن به مسافرت‌های مذهبی و زیارت (استمداد، استشفاء، اشتشفاع، تبرک‌جویی)	توسل به معصومین برای رفع احتیاجات، ائمه را واسطه فیض دانستن و برای حل مشکلات زندگی و تسهیل ارتباط با خدا به آنها توسل جستن	دینداری توسلی
۸	تمایل به خواندن تورات و انجیل، تجربه کلاس‌های عرفان و معنویت‌های جدید، رابطه راحت با پیروان دیگر ادیان	دینداری به مثابه جستجوگری دینی، گرایش به معنویت‌های جدید، تمایل به عرفان‌های شخصی، گشودگی شناختی، ترکیب اصول ادیان مختلف، احترام به تفاوت‌های دینی و به رسمیت شناختن اقلیت‌های دینی، تأکید بر همزیستی مسالمت‌آمیز ادیان	دینداری ترکیبی

الگو و معیار گونه‌شناسی: به نظر می‌رسد می‌توان با «معیار گونه‌شناسی» «اهتمام و تأکید فرد بر صور چندگانه دینداری» به این الگوی دینداری اشاره نمود: دینداری عبادی، مناسکی، فقهی و توسلی. در این الگو، نوع دینداری فرد، به صورتی است که کم و بیش و با شدت و ضعف سعی می‌کند، ابعاد مختلف دینداری مثل پرداختن به عبادات واجب، رفتن به مساجد، تقلید از مرجعیت و توسل به ائمه را دنبال نماید. برای مثال، حمید، ۲۷ ساله، که دینداری‌اش عبادی است، می‌گوید:

«سعی می‌کنم اگه تو خیابون باشم، حتماً نمازم رو تو یکی از مساجد بخونم...». و از این حیث دینداری وی مناسکی نیز هست. یا در بحث توسل به ائمه می‌گوید: «کسی که دنبال زندگی دینی هست، باید با اهل بیت ارتباط داشته باشه، چون می‌خواه سلوک دینی داشته باشی...».

در زمینه تفقه، دینداران بر چند مسأله تأکید ویژه داشتند: اولین نکته، اهمیت به روز بودن مرجع تقلید است. هادی ۲۸ ساله در این زمینه معتقد بود: «به اجتهاد معتقدم. اکثر مراجع واقعا انعطاف دارن و اجتهاد به روز می‌کنن؛ مثلاً راجع به بلوغ، مسائل دیه...». نکته مهم دیگر، تأکید برخی دینداران

فقهی بر تلاش برای یافتن مراجع تقلید سهل‌گیر، نسبت به سایر مراجع بود؛ مثلاً علی ۲۲ ساله می‌گفت: «پرس و جو کردم... بعضی مراجع مثلاً برای حج خیلی سخت می‌گیرن. یا مثلاً میگن شطرنج حرامه.. کلاً... دو دو تا چارتا کردم، دیدم فلانی خوبه». این دسته دینداران همچنین معتقد بودند، دینداریشان وجه پژوهشگرانه بیشتری نسبت به نسل‌های گذشته دارد و این خودشان هستند که دینداریشان را انتخاب و تقویت می‌کنند؛ برای مثال، الهام ۲۳ ساله معتقد است: «به انسانی رو در نظر بگیرین که به دین شناسنامه‌ای داشته، ولی الان سعی می‌کنه نوع نگاهشو ازین جهت تغییر بده. من روندم این شکلی بوده. الان تو خونه ما به جوری نیس که اونا (والدین) بخوان از بالا تحکم کنن و یا تشخیصشون رو به من تحمیل کنن.»

در گونه دینداری ترکیبی نیز این سنخ اساساً قائل به بی‌نیازی به ادیان، فرق و مذاهب دیگر بوده و دین اسلام را بدین منظور کافی و وافی می‌دانستند. در این مورد، سعید ۲۵ ساله معتقد بود: «دغدغه‌ام نبوده هیچ وقت. بیشتر بر منبع اسلامی خودمون تأکید داشتم. شاید اونا خیلی به درد کار من نمی‌خوره. من خودم منبعی رو می‌شناسم که کامل‌تره.»

شکل ۱- الگوی اول گونه‌شناسی

گونه‌شناسی (دینداری خودتشخیصی) پژوهش قرار می‌گیرند، مواجهه‌ای سلیقه‌ای و غیراجباری با عبادات واجب دارند. سارا ۲۶ ساله در این زمینه می‌گوید: «من همیشه نماز نمی‌خوندم، ولی ماه رمضان روزه می‌گرفتم. ماه رمضان که می‌شد،

همچنین، می‌توان براساس «معیار گونه‌شناسی» «خودتشخیصی بودن و تشخیص فردی» به این الگوی دینداری اشاره نمود: دینداری خودمرجع، قلب پاک، اخلاق‌گرا و ترکیبی. آن دسته از جوانانی که در الگوی دوم

روزه‌هامو می‌گرفتم و تو اون یک ماه نمازمو هم می‌خوندم». همچنین، در زمینه احکام شرعی و تفقه، این نوع دینداران عمدتاً بر تعقل و تصمیم شخصی به جای تفقه و تبعیت کردن از مراجع دینی تأکید داشتند. برای نمونه، امین ۲۴ ساله می‌گوید: «من اکثراً کارایی که می‌کنم، تو این فکر نیستم که حالا کی خوشش میاد یا نمیداد. بیشتر خودم باید خوشم بیاد. کاری به دستورات ندارم! از عقلم استفاده می‌کنم». آنان همچنین بر اهمیت اخلاق (مستقل از شریعت) اصرار داشتند. در این زمینه برای نمونه، خورشید ۲۶ ساله می‌گوید: «بیشتر خودمو اخلاقی می‌دونم. تربیت من همین جوری بوده. برا همین مادرم یا پدرم خیلی اصرار ندارن که نمازتو بخون، روزه‌تو بگیر...» نکته شایان توجه دیگر در مورد نوع دینداری این سنخ، بی‌واسطه بودن و به نوعی بی‌نیازی از توسل به ائمه است. آنان بیشتر بر رابطه شخصی و یک‌جانبه با خداوند تأکید داشته و این تجربه را آرامش بخش می‌دانستند؛ برای مثال، مریم ۲۴ ساله معتقد بود: «من، اینکه خیلیا واسطه قرار می‌دن نمی‌فهمم. برام خیلی عجیبه. خیلی. من از خود خدا می‌خوام. فکر نمی‌کنم لزومی داشته باشه آدم به یکی دیگه بگه. یه حس خیلی خوبی به خدا دارم. می‌دونم که دوستم داره. این برام خیلی آرامش بخشه».

روزه‌هامو می‌گرفتم و تو اون یک ماه نمازمو هم می‌خوندم». همچنین، در زمینه احکام شرعی و تفقه، این نوع دینداران عمدتاً بر تعقل و تصمیم شخصی به جای تفقه و تبعیت کردن از مراجع دینی تأکید داشتند. برای نمونه، امین ۲۴ ساله می‌گوید: «من اکثراً کارایی که می‌کنم، تو این فکر نیستم که حالا کی خوشش میاد یا نمیداد. بیشتر خودم باید خوشم بیاد. کاری به دستورات ندارم! از عقلم استفاده می‌کنم». آنان همچنین بر اهمیت اخلاق (مستقل از شریعت) اصرار داشتند. در این زمینه برای نمونه، خورشید ۲۶ ساله می‌گوید: «بیشتر خودمو اخلاقی می‌دونم. تربیت من همین جوری بوده. برا

شکل ۲- الگوی دوم گونه‌شناسی

دینداری‌ها و خوشه‌بندی دینداران بر حسب انواع دینداری‌های شناسایی شده ارائه می‌شود.

ب- یافته‌های کمی پژوهش

در این بخش ابتدا آمار توصیفی درباره جنس و گونه‌های دینداری، پس از آن نیز آمار مربوط به شاخص انواع

جدول ۵- توزیع پاسخگویان بر حسب جنس

جنس	فراوانی	نسبی
زن	۱۷۹	۵۶
مرد	۱۳۸	۴۴
کل	۳۱۷	۱۰۰

یافته‌های پژوهش توزیع پاسخگویان را بر حسب جنس نشان می‌دهد که براساس شواهد از کل حجم نمونه پژوهش (n= ۳۱۷)، ۵۶ درصد از پاسخگویان زن و ۴۴ درصد از پاسخگویان مرد هستند.

انواع هشت‌گانه دینداری

جدول ۶- توزیع فراوانی پاسخگویان براساس گویه‌های مربوط به انواع دینداری

شماره	گویه	دینداری	(بله / موافقم)		(نظری ندارم)		(خیر/مخالفم)	
			فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۱	روزه‌های واجب، ترک نمی‌شود.		۲۲۸	۷۱/۹	—	—	۸۹	۲۸/۱
۲	مهم‌ترین بخش دین، عبادات است؛ برای همین علاوه بر واجبات، مستحبات عبادی را نیز انجام می‌دهم.	عبادی	۱۵۴	۴۸/۶	۹۳	۲۹/۳	۷۰	۲۲/۱
۳	به نظرم، قضا شدن نمازهای واجب، لطمه‌ای به دینداری‌ام نمی‌زند.		۸۹	۲۸/۱	۴۷	۱۴/۸	۱۸۱	۵۷/۱
۴	نمازهایم را به جماعت و در مسجد می‌خوانم.		۵۴	۱۷	—	—	۲۶۳	۸۳
۵	خواندن زیارت‌ها و ادعیه در مساجد، از خلوص آن عبادت می‌کاهد؛ خلوت شخصی خود را برای انجام این عبادات ترجیح می‌دهم.	مناسکی	۸۷	۲۷/۴	۸۳	۲۶/۲	۱۴۷	۴۶/۴
۶	اجتماع سالیانه حج را بسیار می‌پسندم.		۱۹۰	۵۹/۹	۸۸	۲۷/۸	۳۹	۱۲/۳
۷	قبل از انجام هر عملی، حکم فقهی آن را از مرجع تقلید خود پرسیده یا به رساله رجوع کرده و طبق آن عمل می‌کنم.		۱۱۹	۳۷/۵	—	—	۱۹۸	۶۲/۵
۸	به نظرم هر فرد باید، برای رسیدگی به خمس و زکاتش، به مرجع تقلید خود مراجعه کند.	فقهی	۱۶۷	۵۲/۷	۷۸	۲۴/۶	۷۲	۲۲/۷
۹	مراجعه به مراجع تقلید مربوط به دوره‌ای بوده است که مردم از سواد و آگاهی کافی برخوردار نبوده‌اند.		۷۰	۲۲/۱	۷۳	۲۳	۱۷۴	۵۴/۹
۱۰	در انجام تکالیف دینی، بیشتر به تشخیص خودم عمل می‌کنم تا نظر مراجع دینی.		۱۵۲	۴۷/۹	—	—	۱۶۵	۵۲/۱
۱۱	اصل رابطه داشتن با خدا، مهم‌تر از شکل آن است؛ خودم را در قالب‌های توصیه شده دین محصور نمی‌کنم.	خودمرجع	۱۳۶	۴۲/۹	۷۳	۲۳	۱۰۸	۳۴/۱
۱۲	شاید احکام شرعی درباره حج، موسیقی و روابط با جنس مخالف سخت‌گیرانه به نظر برسد؛ اما من خود را مکلف و موظف به رعایت آن می‌دانم.		۱۵۷	۴۹/۵	۶۴	۲۰/۲	۹۶	۳۰/۳
۱۳	تلاشم بر این است که ضمن حفظ ظواهر دینی، توجه اصلی‌ام به باطن آن باشد.		۲۷۰	۸۵/۲	—	—	۴۷	۱۴/۸
۱۴	دین یعنی داشتن قلب پاک؛ بقیه آن، اضافات است.	قلب پاک	۷۳	۲۳	۴۶	۱۴/۵	۱۹۸	۶۲/۵
۱۵	به نظرم تا موقعی که فرد به دستورات شرعی عمل نکند، نمی‌تواند ادعا کند که قلب پاک دارد.		۱۲۲	۳۸/۵	۶۹	۲۱/۸	۱۲۶	۳۹/۷
۱۶	سابقه داشته است که مدتی نماز نخوانم، ولی همیشه تلاش کرده‌ام از کسی غیبت و بدگویی نکنم.	اخلاق‌گرا	۱۳۳	۴۲	—	—	۱۸۴	۵۸
۱۷	به نظرم، خداوند بیش از عبادات و واجبات، از ما می‌خواهد که راستگو و درستکار باشیم.		۱۸۱	۵۷/۱	۶۲	۱۹/۶	۷۴	۲۳/۳

۲۶/۲	۸۳	۳۶/۳	۱۱۵	۳۷/۵	۱۱۹	نوع دوستی را صرفاً نتیجه ایمان و عمل به احکام الهی می‌دانم.	۱۸
۷۵/۴	۲۳۹	_____	_____	۲۴/۳	۷۷	اهتمامم به مراسم عزاداری امام حسین(ع) در ماه محرم، بیش از نماز و روزه در طول سال است.	۱۹
۹/۸	۳۱	۲۰/۲	۶۴	۷۰	۲۲۲	معتقدم، طلب شفا از ائمه و استمداد از ایشان، باعث شفای بیماران می‌شود.	۲۰
۷۱/۳	۲۲۶	۲۰/۲	۶۴	۸/۵	۲۷	امور عالم سیر طبیعی خود را طی می‌کند؛ به همین دلیل فکر می‌کنم توسل به امامان برای برآورده شدن حاجات، بی‌معناست.	۲۱
۷۹/۸	۲۵۳	_____	_____	۱۹/۶	۶۲	در برخی از کلاس‌های عرفان شخصی و معنویت‌گرایی‌های جدید شرکت کرده‌ام.	۲۲
۲۵/۲	۸۰	۵۱/۷	۱۶۴	۲۳	۷۳	مغایرتی برای استفاده از برنامه و دستورات معنویت‌های جدید در کنار آموزه‌های دین اسلام نمی‌بینم.	۲۳
۱۲/۶	۴۰	۲۴/۹	۷۹	۶۲/۵	۱۹۸	اسلام برای برآورده ساختن نیازهای معنوی و عرفانی‌ام، کفایت می‌کند و به تعلیمات ادیان دیگر نیاز ندارم.	۲۴

پژوهش ($n=317$)، در ۱۶/۷ درصد از پاسخگویان، دینداری مناسکی، ۱۵/۵ درصد فقهی، ۱۴/۸ درصد عبادی، ۱۴/۵ اخلاق‌گرا، ۱۱/۷ قلب‌پاک، ۱۱/۴ توسلی و ۹/۸ خودمرجع ۵/۷ درصد، دینداری ترکیبی برجسته‌تر به نظر می‌رسد.

پس از توصیف یافته‌های پژوهش و ترکیب گویه‌های مربوط به هر کدام از انواع دینداری، با توجه به جهت گویه‌ها، در نرم‌افزار، فرایند ترکیب و شاخص‌سازی گویه‌ها انجام شد. این شاخص‌سازی نشان داد که فراوانی هر کدام از این انواع به شرح ذیل است. براساس شواهد از کل حجم نمونه

جدول ۷- توزیع پاسخگویان بر حسب انواع دینداری

شماره	نوع دینداری	فراوانی	درصد
۱	مناسکی	۵۳	۱۶/۷
۲	فقهی	۴۹	۱۵/۵
۳	عبادی	۴۷	۱۴/۸
۶	توسلی	۳۶	۱۱/۴
۷	خودمرجع	۳۱	۹/۸
۴	اخلاق‌گرا	۴۶	۱۴/۵
۵	قلب پاک	۳۷	۱۱/۷
۸	ترکیبی	۱۸	۵/۷
	کل	۳۱۷	۱۰۰

دینداری، تا عدد متدینان و بلکه به بیش از آن^۱، افزایش یابد

^۱ از آن رو تعداد گونه‌های دینداری می‌تواند به بیش از عدد دینداران افزایش یابد که هر فرد دیندار نیز ممکن است گونه‌های متفاوتی از دینداری را تجربه نماید.

خوشه‌بندی انواع دینداری: بر تنوع‌پذیری دینداری، هیچ حد و مرزی متصور نیست و گونه‌های آن می‌تواند تا آحاد دینداران، تنوع و تکثر پذیرد و در نتیجه ممکن است گونه‌های

تکنیک با هدف این مطالعه و این مرحله از پژوهش؛ یعنی گونه‌شناسی دینداری از تحلیل خوشه‌ای به منظور الگوبخشی، طبقه‌بندی و گونه‌شناسی داده‌های کمی پژوهش استفاده شد. تکنیک به کار گرفته شده بدین منظور به این ترتیب بود که ابتدا به روش الگوریتم (Step Two Cluster) به این نتیجه رسیدیم که داده‌ها قابل دسته‌بندی به دو خوشه کلی هستند و نرم‌افزار نیز کیفیت این دو خوشه را خوب ارزیابی کرد. سپس با فرمان (K-means) خوشه‌های مربوطه سامان داده شد. نتایج حاصل از تحلیل خوشه‌ای نشان می‌دهد، دو خوشه کلی در بین انواع دینداران وجود دارد.

بر این اساس، نمونه ۳۱۷ نفری پژوهش، در دو خوشه، بر حسب نوع دینداری شناسایی می‌شوند. در خوشه اول، «دینداری تام»، تعداد ۱۸۹ نفر، معادل ۵۹ درصد که شامل چهار نوع عبادی، مناسکی، فقهی و توسلی است، جای می‌گیرند و در خوشه دوم یعنی «دینداری خودتشخیصی» که شامل دینداری خود مرجع، قلب پاک و اخلاق‌گرا می‌شود، ۱۲۸ نفر معادل ۴۱ درصد قرار می‌گیرند.

شایان ذکر است که نام نهادن این دو سنخ تحت عنوان «دینداری تام و دینداری خودتشخیصی» به نوعی ساخت دو نوع آرمانی یا تیپ ایده‌آل است که پس از تحلیل، ساماندهی الگو و معیار گونه‌شناسی در فرایند استقرایی و با مصاحبه‌های کیفی حاصل شد.^۳ خروجی‌های تحلیل خوشه‌ای نیز همین دو گونه (دو سنخ کلی) را پیشنهاد نمود که این امر الگوی گونه‌شناسی کیفی پژوهش را نیز معنادار، قابل دفاع و تأیید ساخت. این یافته مؤید آن است که نتایج پژوهش کمی و کیفی همگرا بوده، متقابلاً یکدیگر را تأیید می‌کنند و اگرچه هر کدام از نتایج به جنبه‌های متفاوتی از موضوع پرداخته؛ اما مکمل یکدیگر بوده و تصویر کامل‌تری از پدیده مورد مطالعه ارائه کرده است.

(شجاعی‌زند، ۱۳۹۱:۴). بنابراین، گریزی از دسته‌بندی‌های کلی دینداران وجود ندارد. به همین منظور برای تحلیل کلی‌تر نتایج، براساس هشت شاخصی که در مورد انواع دینداری به دست آمد، گونه‌شناسی‌ای با استفاده از تکنیک تحلیل خوشه‌ای^۱ به روی پاسخگویان، منطبق بر نمره‌های حاصل از انواع دینداری انجام شد. تحلیل خوشه‌ای به مثابه ابزاری اکتشافی، سازوکاری برای تحلیل داده‌هاست که در پی نظم و ساختار بخشی به داده‌هاست. اصطلاح تحلیل خوشه‌ای اولین بار توسط تریون^۲ در سال ۱۹۳۹ برای گروه‌بندی اشیایی که شبیه بودند، استفاده شد. تحلیل خوشه‌ای ابزار میانبر تحلیل داده‌هاست که هدف آن نظم دادن به موارد مختلف و رسیدن به گروه‌هایی است که در آن ساختار داده‌ها نشان داده می‌شود (زارع، ۱۳۸۹:۱۶). هدف از خوشه‌بندی داده‌ها آن است که مشاهدات را به گروه‌های متجانس تقسیم کنیم، به طوری که مشاهدات هر گروه بیشترین شباهت و مشاهدات گروه‌های مختلف کمترین شباهت را با هم داشته باشند.

به لحاظ تکنیکی در تحلیل خوشه‌ای معمولاً p صفت بر روی n مورد اندازه‌گیری می‌شود و بعد یک ماتریس $n \times p$ داده‌ها تشکیل می‌شود. سپس ماتریس داده‌ها به ماتریس شباهت‌ها یا فاصله‌ها تبدیل شده و با استفاده از یکی از تکنیک‌های طبقه‌بندی مواد را براساس شباهت بین آنها گروه‌بندی می‌کند. هدف از تشکیل خوشه‌ها یا دسته‌ها آن است که در هر دسته موادی را قرار دهیم که دارای پراش یا تنوع کمتری نسبت به پراش و تنوع موجود بین دسته‌ها باشند (همان).

همان‌طور که بیان شد، تحلیل خوشه‌ای یک طرح طبقه‌بندی مفید بوده و قواعدی برای اختصاص موارد جدید به طبقه‌ها به منظور شناسایی و تشخیص گروه‌های کلی‌تر به دست دهد. همچنین، این تکنیک نمونه‌هایی برای معرفی طبقه‌ها ارائه کرده و بر این اساس می‌توان مدل آماری برای توصیف جامعه ارائه نمود. بنابراین، با توجه به تناسب این

^۳ انتخاب دو عنوان تام و خودتشخیصی، انتخابی سلیقه‌ای و البته متناسب با ویژگی‌های هر کدام از این سنخ‌های دینداری بود که با رجوع مکرر به یافته‌های کیفی و ادبیات تحقیق، حاصل شد. باری، این تحقیق آمادگی خود را برای پذیرش و تغییر این دو برجسب در صورت وجود پیشنهادهای مناسب‌تر و رواتر اعلام می‌دارد.

^۱ Cluster analysis

^۲ Tryon

جدول ۸- خوشه‌بندی انواع دینداری

کل	نوع دینداری							خوشه	
	ترکیبی	توسلی	اخلاق‌گرا	قلب پاک	خودمرجع	فقهی	مناسکی		عبادی
۱۸۹	۷	۲۶	۷	۳	۳	۴۹	۴۸	۴۶	دینداری تام
۱۲۸	۱۱	۱۰	۳۹	۳۴	۲۸	۰	۵	۱	دینداری خودتشخیصی
۳۱۷	۱۸	۳۶	۴۶	۳۷	۳۱	۴۹	۵۳	۴۷	کل

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش در ادامه مجموعه پژوهش‌هایی که تلاش کرده‌اند، نوع دینداری در جوامع معاصر ایران را بررسی کنند، ابتدا سعی نمود به شناخت روشن و دقیقی از مطالعات پیشین این حوزه نائل شود. تتبع و جستجوی این مطالعات باعث شد تا ضمن ارائه «گونه‌شناسی‌ای از مطالعات گونه‌شناسی دینداری داخلی» اجزای مطالعه گونه‌شناسی با استناد به بحث‌های «بیلی» برجسته شود و از این رهگذر مبنای منطقی برای این مطالعه گونه‌شناسانه فراهم آید. بررسی‌های این مطالعه نشان داد که ابتدایی‌ترین گام در مطالعات این چنینی، تعریف گونه‌شناسی و اشاره به اجزای آن در پژوهش مذکور است. مطالعه حاضر همچنین نشان داد، یک پژوهش گونه‌شناسی دینداری باید به شیوه، موضوع، روش، معیار، الگو و مسیر گونه‌شناسی خود اشاره کند. پژوهش گونه‌شناسانه علاوه بر این موارد لازم است علت خود را برای انتخاب یک شیوه و روش گونه‌شناسی به جای شیوه و روش دیگر اشاره کند. نقادی پژوهش‌های پیشین همچنین از نظر شیوه گونه‌شناسی، به این مسأله منجر شد که ما به پیروی از «والاس» (۱۹۷۱) به نقل از بلیکی، (۱۳۸۹) هر دو شیوه استقرایی و قیاسی را با هم، به صورت توأمانی در نظر بگیریم. به همین علت نیز در بخش روش پژوهش، به صورت اکتشافی مصاحبه کیفی انجام دادیم و به صورت کمی و با ابزار پرسشنامه، توزیع آماری گونه‌های خود را سنجیدیم. در گام بعدی، با اشاره به معیار، دینداری مبتنی بر ابعاد دینداری و توجه تام به ابعاد، دینداری‌های مبتنی بر تشخیص فردی، الگوی گونه‌شناسی خود را صورت‌بندی کرده، عرضه داشتیم.

به طور کل به نظر می‌رسد، تقسیم‌بندی رایج و دو وجهی دیندار- سکولار (عرفی) یا دیندار- بی‌دین، نمی‌تواند پاسخگوی واقعیت‌های موجود و تغییرات دینی در عرصه دینداری جوانان باشد. نتایج یافته‌های کیفی و کمی این پژوهش نیز تأیید کننده این خطوره است که دینداری به طور عام و دینداری جوانان به طور خاص، از فرم و قالب ثابت، یک شکل و بسیط خارج گردیده و به عبارتی، تغییر، تلون و تکرر، جایگزین آن شده است. تکررگرایی در صورت‌های دینداری در این مطالعه، یادآور نظریه «پیتر برگر» (۱۳۸۱: ۸۸) است که معتقد بود، پیامد تکرر در زیست جهان‌ها و البته دسترسی‌های گفتمانی در سطح جمعی، «بازار دین» و در سطح آگاهی‌های ذهنی افراد، انواع سبک‌های دینداری است و این امر به بروز و ظهور سنخ‌های متعدد دینداری منجر گشته است. این تکرر البته، بر چگونگی باورهای دینی اثر دارد تا چیرستی آنها (همان: ۱۹۴).

نتایج مصاحبه‌های عمیق ما با جوانان دیندار شهر اصفهان نشان داد که در نگاه نخست، هشت نوع دینداری قابل تفکیک و تمایز از یکدیگرند. سپس، این هشت گروه با استفاده از تحلیل خوشه‌ای، انتزاعات مفهومی و ساخت دو نوع آرمانی، به دو نوع کلی‌تر دینداری تخصیص داده شد. این دو گونه دینداری بدین قرارند: «دینداری تام» و «دینداری خودتشخیصی». دینداری تام، دینداری افرادی است که به طور همزمان و با توجه و اهتمامی کم و بیش یکسان، صور عبادی، مناسکی، فقهی و توسلی را در دینداری خود پی گرفته، به دینی مشخص (اسلام) التزام و پایبندی داشته و بر مؤلفه‌هایی همچون، تبعیت از دستورهای خدا و ائمه، پرداخت به عبادات

واجب و مستحب، تمایل برای حضور در مناسک جمعی، لزوم پیروی از مرجع تقلید و نیاز به رابطه و توسل به ائمه و بی‌نیازی از ادیان، فرق و آیین‌های عرفانی و شبه عرفانی دیگر تأکید دارند.

دینداری خودتشخیصی، مبتنی بر تأکید افراد بر تشخیص فردی و عقل خود بنیاد است. آنان، تعقل شخصی خود را به جای هر امر الزام‌آور دینی نشانده (تعقل به جای تفقه)، بر خوانش، بازتفسیر شخصی از متون و دستورها تأکید کرده و بدین‌سان هویت دینی و نوع دینداری خود را سامان بخشیده و بر می‌سازند. این سنخ همان‌گونه که ذکر شد، به عبادات واجب، به صورت سلیقه‌ای، اختیاری و مبتنی بر میل شخصی نگریسته و عمل می‌نماید. دینداران خودتشخیصی، همان‌طور که «چارلز تیلور» (۱۳۸۹؛ به نقل از کمالی، ۱۳۹۰) نیز معتقد بود، به نوعی، مذهب و دینداری را به امری ترجیحی و انتخابی (در برابر وجه موروثی دینداری در نسل‌های قبل) بدل نموده که همراه به نوعی لذت‌طلبی و "راحت، آسان و بی‌دردسر" است.

آنان علاوه بر این، حاضر به شرکت در عبادات جمعی نبوده و بیشتر دینداری‌اش وجه خصوصی داشته و بر عنصرهایی مانند داشتن وجدانی عام و اخلاقی مستقل از شریعت مبتنا نموده، نوعی گشودگی شناختی در برابر ادیان، مذاهب و آیین‌های دیگر دارد. این سنخ همچنین به جهت شخصی و خصوصی بودن نوع دینداری‌اش در بین ابعاد دینداری، بیشتر بر بعد تجربه دینی تأکید دارد که ناظر بر احساسات بلاواسطه دینی و مذهبی بیانگر شخصی‌ترین و خصوصی‌ترین ابعاد دینداری فرد است. این یافته پژوهش نیز در راستای نظریه «دورکیم» راجع به وضعیت دینداری در زمانه معاصر است که می‌گفت، دینداری در این عصر از بعد اعتقادی، آیینی و مناسکی به سمت احساس مذهبی میل می‌کند (میرسندسی، ۱۳۸۳: ۱۴۳).

نتایج این مطالعه و تحلیل خوشه‌ای همچنین نشان می‌دهد دو نوع عام دینداری تام و خودتشخیصی به ترتیب

۵۹ و ۴۱ درصد از دینداری جوانان شهر اصفهان را تشکیل می‌دهند. آنچه در اینجا به عنوان امری قابل بحث مطرح است، درصد قابل توجه و اهمیت دینداران خودتشخیصی است. در اینجا باید تصریح نمود که رشد کمی بطنی و آرام در عین حال جدی دینداران خودتشخیصی به مثابه پدیده‌ای در خور واریسی و مطالعه، حاکی از تغییر در ساختار اجتماعی-فرهنگی جامعه معاصر ایرانی به طور عام و جوانان شهر اصفهان به طور خاص به مثابه نمونه‌های این پژوهش دارد.

همچنین، اشاره به این مسأله ضروری است که واقعیت جامعه ایران واقعیتی ناهمگون و چندگانه است و با یک تئوری کلان نمی‌توان آن چیزی را که در متن جامعه ایران می‌گذرد، توضیح داد. نتایج این مطالعه بیانگر آن است که میدان دینی در شهر اصفهان، بسیار دینامیک است و این پویایی از خلال شواهد و گرایش‌های نوظهوری قابل بررسی و شناسایی است. شواهدی همچون اهمیت وجه پژوهشگرانه و غیرموروثی دینداری و رشد گرایش‌های عقلی و فایده‌گرایانه در بین دینداران تام و همچنین، مدیریت اعتقادات فردی، تکثر، گزینشی، خصوصی شدن و به طور کل، توسعه مدل‌های فردی دینداری در بین دینداران خودتشخیصی، دلالت بر این پویایی و تحول در عرصه دین‌ورزی جوانان دارد.

به طور کل، یافته‌های این پژوهش بیانگر آن است که ظهور گفتمان‌ها و سبک‌های زندگی جدید و مدرن و در پی آن، برآمدن هویت‌های دینی خودساخته، سیمای دینداری جوانان را تغییر داده؛ اما به ضرس قاطع می‌توان گفت، دین و دینداری در دهه‌های آینده، همچنان نیروی مهمی خواهد بود و دینداران در شکل‌دهی نظم اجتماعی و فرهنگ ایرانی، حضور جدی خواهند داشت (محدثی، ۱۳۹۱). این استنباط و فهم، بار دیگر این کلام برگر (۱۹۹۷؛ به نقل از سراج‌زاده، ۱۳۸۴: ۵۶) را به خاطر می‌آورد که: "کسانی که در تحلیل‌های خود از امور معاصر، نقش دین را به حساب نمی‌آورند، با این کار، خود را به مخاطره می‌اندازند".

پی‌نوشت‌ها

[۱] «معیار گونه‌شناسی» در پژوهش «میرسندسی» بدین صورت است که در سطح مرکز دینداری‌های مبتنی بر ابعاد دینداری قرار گرفته‌اند و در سطح پیرامون دینداری‌های مبتنی بر تفاسیر و قرائت‌های خاص قرار دارند.

منابع

اشتروس، آنسلم و کوربین، جولیت. (۱۳۸۵). *اصول روش پژوهش کیفی، نظریه‌مبنایی (زمینه‌ای)*، ترجمه: بیوک محمدی، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

آروین، بهاره. (۱۳۸۴). *بررسی رابطه میان نهادمند شدن دین و شخصی‌شدن آن در جامعه ایرانی پس از انقلاب اسلامی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران.

آزاد ارمکی، تقی و غیاثوند، احمد. (۱۳۸۱). «تحلیل جامعه‌شناختی دینداری جوانان با رویکرد بی‌شکلی دینداری»، *پژوهشنامه علوم انسانی*، ش ۳۵، ویژه‌نامه جامعه‌شناسی، ص ۱۱۷-۱۴۸.

برگر، پیتر و بریجیت برگر و کلنر، هانسفرید. (۱۳۸۱). *ذهن بی‌خانمان، آگاهی و نوسازی*، ترجمه: محمد ساوجی، تهران: نشر نی.

برگر، پیتر. (۱۳۷۷). «بر خلاف جریان»، ترجمه: سید حسین سراج‌زاده، *ماهنامه کیان*، ش ۴۴، ص ۴۲-۵۶.

بلیکی، نورمن. (۱۳۸۹). *طراحی پژوهش‌های اجتماعی*، ترجمه: حسن چاوشیان، تهران: نشر نی.

بیابانی، آذیتا. (۱۳۸۱). *بررسی رابطه پایگاه اقتصادی-اجتماعی با نوگرایی دینی با تأکید بر دانش‌آموزان پایه سوم دبیرستان‌های دولتی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس تهران.

تامسون و جونز. (۱۳۸۱). *دین و ساختار اجتماعی (مقالاتی در جامعه‌شناسی دین)*، ترجمه: علی بهرام‌پور،

حسن محدثی، تهران: انتشارات کویر.

توسلی، غلامعباس و مرشدی، ابوالفضل. (۱۳۸۵). «بررسی سطح دینداری و گرایش‌های دینی دانشجویان»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره ۷، ش ۴، ص ۹۶-۱۱۸.

تیلور، چارلز. (۱۳۸۹). *تنوع دین در روزگار ما*، ترجمه: مصطفی ملکیان، تهران: نشر شور، ویراست دوم.

حبیب‌زاده، رامین. (۱۳۸۴). *بررسی انواع دینداری در بین دانشجویان دانشگاه تهران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس تهران.

دواس، دی‌ای. (۱۳۸۲). *پیمایش در تحقیقات اجتماعی*، ترجمه: هوشنگ ناییبی، تهران: نشر نی، چاپ سوم.

زارع چاهوکی، محمدعلی. (۱۳۸۹). *روش‌های تحلیل چند متغیره در نرم افزار spss*، دانشگاه تهران، دانشکده منابع طبیعی.

ذوالفقاری، ابوالفضل. (۱۳۸۹). «رابطه میزان دینداری (التزام دینی) با نوع دینداری»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، ش ۴۹، ص ۶۷-۱۰۳.

ساعی، علی. (۱۳۸۷). *روش پژوهش در علوم اجتماعی*، تهران: سمت.

_____ (۱۳۸۸). *درآمدی بر روش پژوهش در علوم اجتماعی*، تهران: نشر آگه.

_____ (۱۳۸۴). *چالش‌های دین و مدرنیته*، تهران: نشر طرح نو.

سراج‌زاده، حسین، شریعتی، سارا و صابر، سیروس. (۱۳۸۳). «بررسی رابطه میزان دینداری و انواع آن با مدارای اجتماعی»، *مجله علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی فردوسی مشهد*، ش ۴، ص ۱۰۹-۱۴۲.

سراج‌زاده، حسین. (۱۳۷۸). «نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان و دلالت آن بر سکولارشدن»، *فصلنامه نمایه پژوهش*، ش ۷ و ۸، ص ۱۰۵-۱۱۸.

سفیری، خدیجه. (۱۳۸۷). *شیوه پژوهش کیفی*، تهران:

- انتشارات پیام پویا.
- شایگان، فریبا. (۱۳۸۶). بررسی رابطه دینداری و اعتماد سیاسی، رساله دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبایی.
- شجاعی‌زند، حسین و شجاعی‌زند، علیرضا. (۱۳۹۱). بررسی روایی در پیمایش‌های سنجش دینداری در ایران (زیر چاپ).
- شجاعی‌زند، علیرضا. (۱۳۹۱). «مبنای ساخت مدل برای سنجش دینداری»، *مجله روش‌شناسی علوم انسانی*، ش ۶۸، ص ۱۴۵-۱۶۷.
- _____ . (۱۳۸۸). *جامعه‌شناسی دین*، تهران: نشر نی.
- _____ . (۱۳۸۴). «مدلی برای سنجش دینداری در ایران»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، ش ۱، ص ۳۴-۶۶.
- شریعتی، سارا. (۱۳۸۶). «جوامع در جستجوی نوستالژی اجتماع»، *فصلنامه انجمن مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ش ۸، ص ۱۶۷-۱۹۵.
- غلامی‌زاده بهبهانی، شیرین. (۱۳۸۵). *دینداری موازی؛ مطالعه دلایل جامعه‌شناسانه پیدایش آن*، پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه الزهرا.
- کرلینجر، فرد، ان. (۱۳۸۲). *مبانی پژوهش در علوم رفتاری*، ترجمه: حسن پاشا شریفی و جعفر نجفی‌زند، تهران: آوای نور.
- کلاهی، محمدرضا. (۱۳۹۰). «دینداری در زندگی روزمره جامعه غربی و گونه‌شناسی آن در ادبیات جامعه‌شناسی»، *برگ بهار*، ش ۲۳، ص ۱۳۴-۱۵۹.
- کمالی، مجید. (۱۳۹۰). «بررسی تحلیلی کتاب تنوع دین در روزگار ما»، *ماهنامه تخصصی دین (ویژه روان‌شناسی دین ۲)*، سال پانزدهم، ش ۱۶۹، ص ۳۱-۳۸.
- گنجی، محمد و هلالی ستوده، مینا. (۱۳۹۰). «رابطه گونه‌های دینداری و سرمایه اجتماعی»، *فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی*، ش ۲، ص ۹۵-۱۲۰.
- فراستخواه، مقصود. (۱۳۸۶). *نمایی از دین‌ورزی طبقات متوسط جدید شهری*، برگرفته از وبلاگ شخصی <http://farasatkah.blogspot.com/>؛
- فلیک، اووه. (۱۳۸۷). *درآمدی بر شیوه پژوهش کیفی*، ترجمه: هادی جلیلی، تهران: نشر نی.
- محدثی، حسن. (۱۳۹۱). «رشد میدان‌های مستقل»، *مجله مهرنامه*، ش ۲۰، ص ۲۴۴-۲۴۵.
- _____ . (۱۳۷۹). *مآخذشناسی مطالعات تجربی دینداری در ایران*، مرکز پژوهش‌های بنیادی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- محمدی اردکانی، فائزه. (۱۳۸۲). *شناخت انواع دینداری‌های جوانان و عوامل مؤثر بر آن*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبایی.
- محمدپور، احمد. (۱۳۹۰). *ضد روش*، تهران: نشر جامعه‌شناسان.
- _____ . (۱۳۸۹). *فراروش، بنیان‌های فلسفی و عملی روش تحقیق ترکیبی در علوم اجتماعی و رفتاری*، تهران: نشر جامعه‌شناسان.
- محمدپور، احمد؛ صادقی، رسول؛ رضایی، مهدی و پرتوی، لطیف. (۱۳۸۸). «سنت، نوسازی و خانواده، مطالعه تداوم و تغییرات خانواده در اجتماعات ایلی»، *پژوهش زنان*، دوره ۷، ش ۴، ص ۷۱-۹۳.
- ملاحسنی، حسین. (۱۳۸۱). *بررسی رابطه میزان سرمایه اجتماعی و نوع دینداری در بین دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان در استان گلستان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.
- میرسندسی، محمد. (۱۳۸۹). *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی دین و انواع دینداری*، تهران: نشر جامعه‌شناسان.
- _____ . (۱۳۸۶). «رابطه ایدئولوژی و دین و تأثیر آن بر تنوع دینداری با تأکید بر ایران»، *متین*، دوره ۹، ش ۳۶، ص ۱۲۹-۱۵۸.

ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی.

- Bailey, Kenneth. (1994). *Typologies and Taxonomies an Introduction to Classification Techniques*, Sage publication
- Beit_hallahmi, Benjamin. & Michael Argyle. (1977) *The Psychology of Religious Behavior, Belief and Experience*, London & New York: Rutledge.
- Khosrowkhavar, Farhad. (2007) "The New Religiosity in Iran", *Social Compass*, No.54(3), p. 453° 463
- Moro, Jean Franko. (1988) "Secularization and Revival of Religion, *Studi- Sociologia*, Vol.26, No. 2, p.229-344.
- Nicolet, Sarah & Tresch, Anke. (2009) "Changing religiosity, changing politics? The influence of belonging and believing on political attitudes in Switzerland", *Politics and Religion Printed in the U.S.A. Section of the American Political Science Association*, doi:10.1017/S1755048309000042, pp 76° 99.
- Tashakkori, A. Teddlie, Eds. (2003) *Handbook of mixed social and behavioral research methods*, first edition, sage publication.

- _____ . (۱۳۸۳). *مطالعه میزان و انواع دینداری دانشجویان*، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه تربیت مدرس تهران.
- نیک‌پی، امیر. (۱۳۸۴). *دینداری جوانان*، گزارش سخنرانی در انجمن جامعه‌شناسی ایران.
- _____ . (۱۳۷۹). «نگاهی به برخی تحولات دینی در ایران معاصر»، *سمینار بررسی مسائل اجتماعی ایران*.
- _____ . (۱۳۷۸). «ایدئولوژی، دین و انقلاب ایران»، *فصلنامه متین*، ش ۳ و ۴، ص ۳۴۷-۳۶۲.
- ویلیم، ژان پل. (۱۳۷۷). *جامعه‌شناسی ادیان*، ترجمه: عبدالرحیم گواهی، تهران: نشر تبیان.
- هوشنگی، طیب. (۱۳۸۶). *بررسی رابطه انواع دینداری و ابعاد نظام شخصیت در شهر قم*، پایان‌نامه کارشناسی

